

ظفر لاشاری دے ناول "پہاج" اچ وسیبی منظر نامہ

اظہر محمود لاشاری

*لیکچرار، شعبہ سرانیکسی، اسلامیہ یونیورسٹی بہاول پور

*

Abstract:

This study examines the foundational role of Zafar Lashari as the pioneer of Saraiki novel writing, focusing on his masterful depiction of the Saraiki Waseeb (Saraiki region). Regarded as a milestone in regional fiction, his seminal novel Pahaj serves as a vibrant canvas where the socio-cultural fabric of the region breathes dynamically. This paper analyzes how Lashari harmonizes the structural elements of fiction—specifically time and space (Zaman-o-Makan), minute detailing (Juzyiat Nigari), emotional depth (Jazbaat Nigari), and scenic description (Manzar Nigari)—to elevate the narrative from a mere story to an authentic cultural document. Through his meticulous craftsmanship, the rural landscapes, feudal struggles, and psychological complexities of human relationships are vividly rendered. The study concludes that Lashari's ability to treat the physical environment as a living character establishes him as a highly successful realist writer whose work immortalizes the true essence of the Saraiki identity.

Keywords: Zafar Lashari, Pahaj, Saraiki Literature, Scenography, Waseeb, Regional Fiction, Minute Detailing.

Key Words: Pahaj , Novel , Landscape , Emotional depth , Cultural document , Living character.

منظر نگاری ، ادب، خاص طور تے شاعری افسانے یا ناول وچ کہیں جاہ ماحول یا قدرتی منظر کوں ایں طرح بیان کرن دا فن بے جو قاری دے چیتے وچ ہک نشاں اے جان دار تصویر ابھر آوے۔ منظر نگاری دے اہم عناصر اے ہن۔

جاہ:

جیڑھی جاہ یا مقام بارے ڈسیا ویندا پئے جیویں باغ ، صحرا، دریا ، پہاڑ ، جنگل یا شہر وغیرہ۔

۲-ویلا

منظر دے نال ویلے دا تعین جیویں سویل ، شام ، رات ، بہار ، خزاں، گرمی ، سردی وغیرہ

۳-رنگ

مختلف رنگیں دا استعمال منظر کوں دل چھیکو اتے جاندار بٹا ڈیندے۔ جیویں ساوے وٹ، نیلا آسمان، سرمئی

بدچٹی ڈھپ وغیرہ۔

۴-الا

پکھیاں دا چلکار ، پاٹی دا واہن، ہوا دا سُکاٹ اتے مینہ دی پھنوار تے بدلاں دے گجکار وغیرہ

۵-خوشبو:

پھلیں دی مہک، مٹی دی خوشبو اتے مینہ دی ہمک وغیرہ ۔

۶- حرکت /ہل چل:

وٹاں دیاں لڑیاں دا ہلن ، جھڑ دا آسمان تے ترن ، پاٹی دا واہن تے پکھیاں دا اُٹن وغیرہ۔

۷-سوجھلا اتے چھان:

چاندن ، سجھ دیاں لاٹاں، اندھارا اتے پچھانویں دا ودھن گھٹن ۔

۸-جذبات تے احساسات:

منظر نال پیدا تھیون والے احساسات جیویں سکون، ڈر، مونجھ اتے خوشی وغیرہ

۹-تشبیہاں تے استعارے:

ادبی صنعتاں راہیں منظر کوں زیادہ مؤثر اتے سوہنا بٹایا ویندے ۔

۱۰۔ اجزئیات نگاری:

چھوٹیاں چھوٹیاں شئیں کون تفصیل نال بیان کرڻ۔ جیویں پتراں تے شمدن، پاڻی دی سیڑھ تے سجھ دیاں لاڻاں دا چمکار، تتریاں دا اُڻڻ وغیرہ۔

انہاں عناصر کون اے ظاہر تھیندے جو منظر نگاری اصل وچ پنج حواس (ڏیکھڻ، سٺڻ، سنگھڻ، چھوڻ اے محسوس کرڻ) دی مدد نال کہیں منظر کون این طرح پیش کرڻ دا ناں ہے جو قاری خود کون اون منظر دا حصہ محسوس کرے۔

ظفر لاشاری دے ناولاں دی سب توں وڏی خوبی اے ہے جو اوندے وچ منظر نگاری کون ایجھے سوڻے اے دل چھیکویں انداز نال بیان کیتا ڳئے جو پڙھڻ آلا خود کون اون منظر دا حصہ سمجھدیں ہونیں ناول نگار دے نال ناں ٿرڊا ریندے۔ این تحقیقی مضمون وچ اسان ظفر لاشاری دے ناول "پہاج" وچ منظر نگاری دے مختلف ڳکھاں دا تنقیدی جائزہ پیش کریسوں۔

ناول دا مُنڌھ ہی اتنے بھر پور اے شاندار منظر نال تھیندے جیندے وچ منظر نگاری دے سارے عناصر اپڻے پورے سٺھپ نال نشاں نظر دن۔

"رات ڏاڏھی من بھانوڻی ہئی۔ ساری رات کڻ

مڻ تھیندی رہی۔ کھمدی کھمڻ دے لشکار تے بدلاں دے گجکار چرکے
تنیں لوکاں کون جڳوائی رکھیا۔ کالے کالے بدلاں سویلے وی اسمان دی
نیلی چادر کون سلٹی رنگ وچ رنگیا ہویا ہا۔ ابھردے ہوئے سجھ دی
پیلی کیسری ڈھپ تے سُرمانی بدلاں دی کالوڻ ہک ڳوجھے کون اپڻے
اندر جذب کر تے ڳجھ ایہو جھیاں سوڻا تے مستانہ موسم بٺا چھوڙیا ہا
جو پراہ باکھ ویلے جاڳڻ دے عادی روہیلیاں کون ڳولول، سروران
دی پچیر کھٹاں تون اُٹھڻ نہ پئی ڳبندی ہئی۔" (۱)

ہک چنگا ناول نگار اپڻی قوت مشاہدہ نال اپڻے اُہرون، ٻاہرون دے منظر کون اتنے سوڻے انداز نال لفظاں وچ ڈھال کے پیش کریندے جو قاری تصور دی اکھ نال خود اون منظر دا حصہ بڻ ویندے۔ تنقید نگاراں دے مطابق فضا تے ماحول ناول دے سب کون ضروری عناصر سمجھیں ویندن۔ شہاب ظفر اعظمی دے مطابق:

"فضا اور ماحول بھی ناول کے ضروری
عناصر قرار دئیے جا سکتے ہیں۔ یہ قصہ، پلاٹ اور کردار کے
درمیانی واقعات کے تانوں بانوں کو یکجا کرتے ہیں۔ فضا کے ذریعے
قاری کو معلوم ہوتا ہے کہ دراصل اُس کی فضا رومانی، طلسماتی،
المناک، درد ناک یا مسرور کُن ہے۔ ماحول کے دائرے میں نہ صرف
جغرافیائی حدیں، گرد و پیش کے مناظر آتے ہیں بلکہ تہذیب و تمدن،
رہن سہن اور رسم و رواج وغیرہ بھی اس کے احاطہ میں شامل
ہیں۔" (۲)

ظفر لاشاری دے ناول "پہاج" وچ منظر نگاری تے خصوصی توجہ ڳتی ڳئی ہے۔ او چونکہ خود دیہات دا پس منظر رکھدن، این واسطے دیہات دی منظر نگاری دی دل چھیکویں اے ہو بہو تصویر این ناول وچ ساکون جاہ جاہ تے نظر آندی ہے مثال دے طور تے اے منظر ڏیکھو:

"وستی دے ڳکھڻ، قطب تے لہندے پاسے کئی
کئی میلاں تائیں ملکاں دیاں بریاں بھریاں تے آباد زمیناں دا ہک لمبا
سلسلہ ہا۔ ہر ملک دے اپڻے کئی کئی کھوہ ہن۔ ملک نیو دے چارے
کھوہ وستی کون مٺا میل پرے لہندے پاسے ہن۔ وستی وچوں ہک کچی
سڙکی وی نکلدی ہئی جیڑھی ملک نیو دیاں زمیناں وچوں تھیندی تے
اڳوں تے نکل ویندی ہئی۔" (۳)

جذبات اے احساسات دا شاندار اے بھرواں اظہار ناول دے حُسن کون چار چندر لا ڳبندے۔ ہک ماہر اے پکا پیٹھا ناول نگار جذبات نگاری کون این مہارت اے فنکاری نال پیش کریندے جو قاری دی نبض اوندے ہتھاں وچ بوندی ہے او جیڑھے ویلے چابوے اپڻے لفظاں دی جادوگری نال پڙھڻ آلے کون کھلڻ تے مجبور کر ڳبوے اے جیڑھے ویلے چابوے اونکون روا ڳبوے۔

جذبات نگاری دے تقاضیاں دے حوالین نال عظیم الشان صدیقی آہدن:

"جذبات نگاری کا کمال یہ ہے کہ وہ فطرت
کے عین مطابق ہوں اور قارئین اُن سے اس طرح متاثر ہو سکیں کہ وہ
اس خوشی کو اپنی خوشی اور اس غم کو اپنا غم سمجھنے لگیں۔ اس
کے علاوہ جذبات نگاری میں سن و سال، رشتوں، موسموں، موقع

کی مناسبت اور علاقائی و طبقاتی خصوصیات کا خیال رکھنا ضروری ہے۔ جذبات نہایت نازک و لطیف ہوتے ہیں اور ان کی عکاسی صرف وہ ہی فنکار کر سکتا ہے جس کو اس قسم کے جذبات کا ذاتی تجربہ ہو اس کی قوتِ مشاہدہ قوی ہو اور زود حس بھی ہو۔" (۴)

ظفر لاشاری ہک ایجھا کامیاب اتے باکمال تخلیق کار ہے جیڑھا این فن وچ مکمل مہارت رکھدے۔ جذبات نگاری دے حوالے نال اے مثال ملاحظہ کرو:

"رحیماں دلا سے نال پتر دے سیر تے ہتھ پھیریا
پر آپ بے صبری تھی تے رو پئی۔ پر پر کر تے اوں دیاں ہنجوں ویہہ
پیاں۔ اپٹی بریادی، نذر دی بے وفائی، اولاد دا رولا تے ڈکھاں بھری
گڈراٹ دے وپریاں اوں کوں کہیں لحظے وی سکھ دا ساہ نہ گھنٹ
ڈتا۔ اوندی رنڈر مٹر ما اوں کوں گھٹوئی تسلیاں ڈیندی پر جیڑھا آپ
سکھاں واسطے لوہندا ہووے، اوہ کہیں ڈکھے دے ڈکھ کیویں ونڈا
سگدے۔" (۵)

ہک کامیاب تخلیق کار لفظاں وچ رنگ بھرٹ اتے انہاں لفظاں وچ خوشبو دی مہکار پیدا کرٹ دا فن چنگی طرحانویں چاڈدے۔ او ایجھا جادو گر ہوندے جیڑھا اپٹے جادو نال بے جان لفظاں کوں چوا کر اہیں انہاں دے اندر خوشبو بھر کے پڑھن آئے ذہن کوں معطر کر ڈیندے۔ ظفر لاشاری دے ناول "پہاج" وچ این طرح دیاں ڈھیر ساریاں مثالوں موجود ہن جیندے وچ لفظ مہکدے اتے خوشبوئیں ڈیندے نظر آندن۔ اے مثال ڈیکھو:

"جوانی ہک پھل اے تے ایندی خوشبو پرے
پرے تئیں کھنڈدی اے۔ رحیماں تے وی جوانی گجھ این حساب نال آئی
جو اوں دا نازک ملوک وجود ڈینہوں ڈینہہ شیشے وچ ڈھلدا گیا۔ شیشہ
جیڑھا سروف ہوندے، جیندا پرے پرے تئیں اولٹا پوندے، جیڑھا
اندھاریاں راتیں وچ بکھدے تے اوں دا چہرہ بہاراں دا گھر بن
ویندے۔" (۶)

ہک کامیاب اتے ماہر لکھاری ہمیشاں قاری دی دلچسپی اتے رُحجان کوں مد نظر رکھدیں ہوئیں اپٹیاں لکھتاں وچ نت نویں ایجھے تجربے کریندے جیڑھے اونکوں قاری دے نیڑے کر ڈیندن۔ اوندنا ہتھ قاری دی نبض تے ہوندے اتے او اپٹے مخصوص انداز نال قاری دے دل وچ جاہ کریندا ویندے۔ مسلسل مطالعہ اتے حالات و واقعات دی جان کاری لکھاری کوں پختگی اتے فنی مہارت عطا کریندی ہے جیندے نال او اپٹا ہک نویکلا اتے انج اسلوب بٹاؤ وچ کامیاب تھی ویندے۔ ڈاکٹر عبادت بریلوی این حوالے نال گجھ این طرح دے خیالات دا اظہار کریندن:

"نثر لکھنے والا یا بولنے والا جس ماحول میں
اُس کی نشو و نما ہوتی ہے جو تہذیبی اور معاشرتی اثرات اُسے ورثے
میں ملتے ہیں، جن لوگوں سے وہ متاثر ہوتا ہے، اُس کی جو دلچسپیاں
ہوتی ہیں، جو ذہنی رُحجاناں اُس کے یہاں پیدا ہوتے ہیں، جن مصنفوں
کا وہ مطالعہ کرتا ہے اور جو خیالات و نظریات اُس کے یہاں تشکیل
پاتے ہیں اُن سب کے مجموعی اثرات سے اُس کا مخصوص انداز،
آہنگ اور لب و لہجہ وجود اختیار کرتا ہے اور اُس سے اُس کی وہ نثر
پہچانی جاتی ہے جس کو وہ بولنے یا لکھنے کے لیے استعمال کرتا
ہے۔" (۷)

ظفر لاشاری ہک ایجھا تخلیق کار ہے جیڑھا تشبیہاں اتے استعاریاں دے ہر محل ورتارے نال اپٹی لکھت
کوں سنگھار پنگار تے دل چھیکواں اتے مؤثر بٹا ڈیندے۔ اوندی این کاریگری اتے فنکاری دے نمونے ساکوں اوندے
ناول پہاج وچ جاہ جاہ کھنڈتیے نظر آندن۔ ونکی دے طور تے ہک مثال پیش کیتی ویندی ہے۔
"پھلاں وانگیں نازک ملوک تے ریشم وانگیں
کولے بُت کوں اچا چیت اوں دے ہتھ لگے تان نذر دے بُت وچ سریراں
دا طوفان گھل پیا۔ ہک لہندی ہئی ڈوجھی چڑھدی ہئی۔ عمر دے بھرے
باوی سالوں وچ اوں کڈاپیں کہیں جوانی کوں ہتھ نہ لا ڈٹھا ہا۔" (۸)

وقت ویلے دا تعین اتے اوندنا سوہٹا اظہار وی کہیں ناول دے سٹہپ کوں مزید نکھار ڈیندے۔ اظہار جتنا بھر
پور اتے جاندار ہوسی قاری دے ذہن تے اوندنا اتنا ہی خوشگوار تاثر قائم تھیسے۔ "پہاج" دی قرأت تے دوران ظفر
لاشاری دے این گٹن دے کئی سوہٹے اظہار ملدن۔ نمونے دے طور تے ہک اقتباس ملاحظہ فرماؤ:

"مرن والی فجر دی اندھاری رات کوں فضل
کھیر دی ولٹوئی سیر تے رکھی، ہلکی ہلکی رُٹکی لائی تے گھر چھڑ

کیا آندا ہا پر موت نانگ بٹ رستہ ملی بیٹھی ہس۔ او روز کھڑی شام نال
گھر روانہ تھی آندا ہا پر ہوں شام آندا اٹھ کسریج گیا۔ سیانے کوں
سڈینداں، اٹھ کوں ڈان ڈیپ ڈیندیاں ڈینہہ لہہ گیا تے منجھیں ڈوبندیاں
چنگی بھلی دیر تھی گیس۔" (۹)

ہک چنگے لکھاری دا ہک وڈا گٹن اے وی ہوندے جو او نیکیاں نیکیاں شئیں کوں وی ایڈی تفصیل نال اتے
کھول کے بیان کر بندے جو اوندے مشاہدے اتے بیان دی طاقت دی داد ڈیوٹی ہندی اے۔ ہر وڈا تخلیقار جزیات نگاری
دے اظہار دی این طاقت نال مالا مال ہوندے۔ ظفر لاشاری وی این حوالے نال او خوش قسمت لکھاری ہن، جنہاں دے
این ناول "پہاج" وچ جزیات نگاری دا گٹن بھرواں موجود ہے۔ ثبوت دے طور تے ہک ونکی پیش خدمت ہے۔

"ہک ویلا ہا نذر، رحیمان کوں کچھا ڈیکھ نہ
سہندا ہا تے ول او ویلا وی آ گیا جو رحیمان دی پہاج دیاں اکھیں وچ
بنجھوں ڈیکھ تے تڑپ گیا۔ اوں کوں چارے کھمبھاں بھاہ لگ گئی۔
زرینہ دی اداواں بھری محبت، نذر دے دل تے کوئی ایجھا جادو کیتا ہا
جو رحیمان اوں کوں ناساں دا ڈھواں چا پٹن لگ پئی۔" (۱۰)

ظفر لاشاری کوں اللہ سوہنے تخلیقی سڈپ دے سارے گٹناں توں بھر پور نوازا ہا۔ انہاں دا ہک گٹن لفظاں دا
سوہٹا اتے شاندار ورتارا ہا۔ او لفظاں کوں ایڈے نوپکے انداز نال بیان کریندن جو انہاں دے ناول وچ فطرت دے
رنگ ساہ گھندے نظر آندے ہن۔ لفظاں وچ رنگیں دے اظہار دے گجھ نمونے ملاحظہ فرماؤ:
"مندھرا قد، بھر پور شباب، بھرے بھرے
وجود، ککوریان اکھیں، واجبی نقشے تے بھانوٹے سانولے رنگ والی
صفیہ کلاس دے چتر طالب علمان وچوں بئی۔" (۱۱)

ہک بئی ونکی ڈیکھو:

"ہر ویلے دی مونجھ مجھاری اوں کوں خود
کنوں غافل کر ڈتا ہا۔ سر چٹکیج تے تھنڈی تھی گیا ہس، مونہہ دا رنگ
سولیج گیا ہا۔ اکھیں دا سوجھلا نمر گیا ہا۔ بوٹھاں دی بہار اچڑ گئی
بئی۔ بُت تے ریخان جم گئیاں ہن تے کپڑیاں وچوں میل ودی کردی
بئی۔ رحیمان بھل بھلانویں شیشہ چا تے ڈتھا تاں اوندی چھری نکل
گئی۔" (۱۲)

مکدی گالھ اے ہے جو ظفر لاشاری دے ناول "پہاج" وچ منظر نگاری دے سارے عناصر بہوں سوہنے اتے
دل چھیکویں انداز وچ پیش کیتے گن منظر نگاری دے حوالے نال ظفر لاشاری دا اے ناول سرانیکی دے سر کڈھویں
ناولوں وچ گٹیا ویندے۔ جیندے وچ سرانیکی وسیب ایڈے سارے رنگاں سودھا ساہ گھندا اتے ٹردا پھر دا نظر آندے۔

حوالہ جات:

- ۱۔ پہاج، ظفر لاشاری، سانہ سنبھال اتے مکھ مواکھڑا: عبدالباسط بھٹی، جھوک پبلشرز، ملتان، ۲۰۱۹ء، ص: ۱۹
- ۲۔ اردو ناول کے اسالیب، ڈاکٹر شہاب ظفر اعظمی، تخلیق کار پبلشرز، دہلی، ۲۰۰۵ء، ص: ۲۵
- ۳۔ پہاج، ظفر لاشاری، بیان تھنیل، ص: ۴۵
- ۴۔ اردو ناول کا آغاز و ارتقاء، عظیم الشان صدیقی، ایجوکیشنل پبلشنگ ہاؤس، دہلی، پہلا ایڈیشن، ۲۰۰۸ء، ص: ۴۱
- ۵۔ پہاج، ظفر لاشاری، جھوک پبلشرز، ملتان، ۲۰۱۸ء، ص: ۲۱
- ۶۔ پہاج، ظفر لاشاری، بیان تھنیل، ص: ۲۲
- ۷۔ اقبال کی اردو نثر، ڈاکٹر عبادت بریلوی، ایجوکیشنل بک ہاؤس، علی گڑھ، س ن، ص: ۱۰
- ۸۔ پہاج، ظفر لاشاری، بیان تھنیل، ص: ۲۵
- ۹۔ پہاج، ظفر لاشاری، بیان تھنیل، ص: ۹۴
- ۱۰۔ پہاج، بیان تھنیل، ص: ۱۲۹
- ۱۱۔ پہاج، ظفر لاشاری، بیان تھنیل، ص: ۲۰۱، ۲۰۲
- ۱۲۔ پہاج، بیان تھنیل، ص: ۱۲۳